

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER

Gondolatok a szélsőjobboldali ellenségkonstrukció diskurzív technikáiról¹

Bevezetés

Önmeghatározásunk végén valamilyen kevésbé ismert tényező áll, mely lehet ellenfél, akivel kompetitív módon bánunk, ugyanakkor egy idegen is feltűnhet ezen a ponton, akiről nem sokat tudunk, legfeljebb gyanítjuk, hogy identitásunkat fenyegeti, egzisztenciánkat veszélyezteti és majd a későbbi diskurzus során derül ki, hogy „ki is ő”. Természetesen ezt a pozíciót egy ellenség is betöltheti, aki egyértelműen veszélyes önmagunkra nézve, ezért őt félre kell állítani, likvidálni kell. Több diskurzív társadalomtudományt művelővel egyetértésben úgy vélem, hogy „az ellenség neve” nem egzakt vagy bármilyen pozitívista szabályrendszer szerint jól körülírható státusz, hanem az ellenfelet, idegent, ellenséget és en bloc a „rajtunk” kívülálló „őket” a diskurzus teremti meg (Szabó 1998, 2006, 2007).

Dolgozatomban egy szélsőjobboldali közösséget vizsgálok, melyet helyi közösségként, sűrű és szövevényes társadalmi jelenségként értelmezek, nem pedig kizárólagosan a kultúra (szubkultúra), a politika és a nyilvánosság rendszerében utolérhető fenomént. A közösséget, illetve az azt létrehozó és reprodukáló diskurzust a nyelven keresztül vizsgálom, nevezetesen, hogy milyen valóságkonstruáló eszközöket, narratívákat, diskurzusstratégiákat használnak a status quo fenntartására és a hatalmi pozíciók megszerzésére, valamint az ellenség megteremtésére. Ennek fényében dolgozatom a társadalom szövegszerű értelmezésének, illetve az értelmezés „sűrű leírásának”, szemantikai feltárásának és a nyelv hatalomkonstruáló szerepének elméleti és módszertani pozíciójából indul (Geertz 1994; Ricoeur 2001, Wodak 2009).

A diskurzust a közösség tagjai állítják elő szimbolikus interakcióik során nyelvi elemek és eszközök implementálásával, mely által létrehozzák, fenntartják és permanensen

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

reprodukálják a csoport ideológiai konstruktumait, identitását, valamint egyéni és szociális reprezentációit (Szabó 2006). Ezekben az interakciókban jelölik ki az én (self), valamint a csoport, azaz a „mi” pozícióit és határait, valamint tulajdonságokkal, képességekkel felvértezve és ad absurdum hatalmi szerepben jelenítik meg magukat a diskurzív térben. Mindezzel párhuzamosan kijelölik azokat a pozíciókat, amelyek már nem részei a közösségnek. A nyelv hatalom létrehozásában betöltött egyik kulcsfontosságú szerepe itt érhető utól, hiszen általa egyéneket és csoportokat integrál, míg másokat kizár és idegen, ellenfél vagy ellenség szerepében definiál (van Dijk 2006; Szabó 2006). A következőkben áttekintem, hogyan jön létre egy helyi szélsőjobboldali közösség önmeghatározásával szemben, az ún. ideológiai négyyszög struktúrájában az említett „ellenség” csoportja, illetve kísérletet teszek az „ellenség nevének” meghatározásán túl, illusztrációk segítségével néhány diskurzív technika bemutatására.

A nyelvi fordulat

Mindenekelőtt tisztázni kell a nyelv szerepét, miért fordul a társadalomtudomány a nyelv felé kitüntetett figyelemmel, egyáltalán hogyan lehetséges szövegeken, mint diskurzuson keresztül értelmezni és magyarázni társadalmi tényeket. A kérdés megválaszolásához a múlt század nyelvészeti, szemantikai vizsgálataihoz kell visszanyúlnunk, melyek eredményeképpen a nyelvre nem úgy tekintünk, mint ami kijelöl, megnevez és mindösszesen reflektál az a priori létező valóságra. Ezért objektív és pozitivistá módon nem vizsgálhatjuk a diskurzust, hiszen nem áll rendelkezésünkre afféle „nyelven kívüli”, validálható mérőeszköz, hanem a mindenkori „mi és ők” kategória az ominózus narratívák függvénye, így csupán (pre)diszpozíciókból reflexív módon lehetséges ezek megállapítása, feltérképezése. Tehát a nyelvnek sokkal inkább kijelölő, pozíciókat és státuszokat meghatározó szerepe van, mely által létrehozuk a hatalmi struktúrákat, társadalmi intézményeket és egyenlőtlenségeket. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyelv funkcióját nem a társadalmi valóságra való reflexióként értelmezzük, hanem úgy, mint „az emberi tevékenység modellje, amely intézményeket teremt és tart fenn, vagy olyan médium, amely a jelentéseket a narratívák révén közvetíti” (Carver 2002: 145, Foucault 1998).

Szövegparadigma

A fenti filozófiai paradigmaváltást nevezzük narratív vagy nyelvi fordulatnak (linguistic turn). Ebben az új értelmezési keretben „új hermeneutikai” megközelítésre is szükség van, ugyanis a kategorizációs folyamatok (labelling, „naming and framing”²) nem érthetők meg valamiféle objektív mérce alapján, hanem ez is a hatalmi struktúra része és az aktuális diskurzus változásában lehet nyomon követni. A diskurzuselemző azt

² Idézet: Krémer Balázs: Giccs-e a politikai korrektség?

vizsgálja, ki hozza létre a kategóriákat és milyen narratíván keresztül. Természetesen ez a pozíció egyben projektálja a „kutatói objektivitás” ideáljának elvetését, hiszen nem érhető el a világtól teljesen izolált pozíció és a kutató egyben tudomásul veszi, hogy maga is részese a diskurzív térnek. Tehát nem tagadja az involváltságot, és azt tisztázni igyekszik: „az értelemmel telített struktúrák, amelyeket éppen a mélyinterpretációknak kell feltárniuk, nem érthetők meg a személyes kötődések nélkül.” (Ricoeur 2001), illetve a kritikai diskurzuselemzés iskolája nyíltan vállalja tudományos tevékenysége részeként az ún. alkalmazott etikai (applied ethics) álláspontot (van Dijk 2000, Glózer 2006).

A diskurzus nem statikus, éppen ezért válik szükségessé az értelmező társadalomtudomány számára a megértés és magyarázat, illetve a magyarázat és megértés egymással összefüggő, egymást feltételező dialektikus viszonya. A két folyamat kombinálásával eljutunk egy ciklikusan bővülő hermeneutikai körhöz. Egy szöveg gazdag értelmezésének technikája alkalmazható a társadalomtudományi gyakorlatban, sőt Ricoeur még cselekvéseméleti relevanciával is felruhazza a megértést, hiszen az emberi cselekvés jelentéstartalmai, szándékai annyira sokszínűek lehetnek, hogy csak a szubjektív értelem feltárása által juthatunk el a cselekvés megértéséhez. A szöveg rekonstruálása által felszabadulnak az értelmezési konstrukciók és ezáltal a szöveget önálló és totális individuumként értelmezhetjük, úgy, mint akár egy térbeli alakzatot, többféleképp szemlélhetünk. A hipotézisek empirikus igazolását pedig felváltja az érvényesítés logikája, ami egy új természetű szöveg- és egyben társadalomtudományi értelmezési technika (Ricoeur 2001, Glózer 2006).

Geertz a szemhøj lecsukásának példájával mutatja be egy egyszerű cselekvés mögötti potenciális jelentések feltárásának lehetőségét. Mikor ketten lecsukják a szemhøjukat, Geertz szerint a fenomenológia gyakorlatával aligha lehetne megkülönböztetni, vajon melyik volt a szándékos kacsintás (i), amely egy intencionális aktus, jelzés a másiknak és melyik az akaratlan szemmozzanat ún. tikk (ii). Tovább bővítve a szemhøj lecsukásával járó fejtegetési folyamat körét, lehetséges egy harmadik szereplő bevonása, aki a kacsintással parodizál (iii), ám ehhez otthon a tükör előtt gyakorol, amikor is próbálást jelent a szemhøjának egyébként tudatos mozgatása (iv). Így praktikusán már különböző szándékok, motivációs bázisok, „viselkedésdarabkák”, kulturálisan beágyazott jelentések fedezhetők fel egy egyszerű szemhøjmozgási eseményben, ha az adott kulturális és társas jelenségeket szövegekhez hasonlóan rekonstruáljuk és empirikus igazolások helyett (lecsukta a szemét) az érvényesítés logikáját követjük: milyen szándékból csukta le a szemét, illetve mit szimbolizál ezzel a cselekvéssel (Ricoeur 2001, Geertz 1994: 172-173).

A szöveg rekonstruálása során a részeket lebontjuk az egészről, majd az „újból konstrukció” mechanizmusain keresztül egészzé építjük. Ebben a logikában nem támaszthatunk „lényeges” vagy „lényegtelen” kritériumokat, hanem individuumként kezeljük a rekonstruált produktumot (szöveg), sőt még az egzaktnak tekinthető bírósági döntéshozatal esetén is új megértések (szövegrekonstrukciók) születhetnek (ítélet és fellebbezés), habár a jogalkotásban a végső döntés után nincs lehetőség fellebbezni, azaz a jogi gondolkodás hermeneutikai körét tovább bővíteni. Ezzel

szemben a humán és társadalomtudományokban, illetve a társadalmi tények magyarázatában nincs ilyen lezáró aktus, sőt ezt az érvényességi logikát követve pontosan a lezárás jelentené a további érvényes tartalmak feltárásának gátját, ellenkező esetben – Ricoeur szerint – „megsértették a tudományos értelmezés szabályait” (Ricoeur 2001).

A magyarázat esetén egy szöveg elemzésénél nem szükséges a szerző személyével, helyzetével való azonosulás, vagy a szöveg autentikus kontextusának feltárása azaz „nem az eredeti diskurzus-helyzetet kell megértenünk, hanem a lehetséges világra való utalásokat” (Ricoeur 2001). A ricoeur-i szövegértelmezési paradigma szerint egyrészt a szöveget az azt körülvevő világra való reflexió nélkül, mint „világtalan” jelenségként kezelhetjük vagy ezzel dialektikus viszonyban a belső struktúrákat tárhatjuk fel, ezáltal mintegy életre hívva a szöveget, tehát eljutunk a lokálistól a makro szemantikáig. A ricoeur-i „hermenológiai” argumentáció tehát lehetővé teszi a szerző által nem szándékolt jelentéstartalmak felfedezését is (Ricoeur 2001, Szabó 2004 a). Többek között ilyen nem szándékolt jelentéstartalom lehet a narratív életútinterjúk metakronológiája, tehát amikor a biográfia elmesélője tudatos intenciók nélkül, flexibilisen konstruálja saját életének idővonalát, amely ennek következtében nem lineáris szerkezetben, hanem életesemények, történetek, „életrajzi gócpontok” köré épül fel (Ricoeur 2001, Erős-Ehmann 2007, Ehmann 2002: 82-85, Kovács 2006 a).

A lehetséges interpretációk ösztönzése kapcsán talán jogosan merül fel a relativizmus kérdése, ugyanis a jelentéstartalom, a mély struktúrák feltárása és a geertz-i értelemben vett sűrű leírás éppen a társadalmi jelenségek, így tehát a szélsőjobboldali diskurzus minél gazdagabb interpretációját szorgalmazza. Mindazonáltal nem válhat mindegyik értelmezés egyformán érvényessé, azaz „nem igaz, hogy minden értelmezés egyformán jó, és hogy az értelmezések valamiféle „józan emberi ész” szabályai szerint egymással összemérhetők lennének.” Ricoeur a relativizmus vádjára olyan érvényességi intervallummal reflektál, amelyet egyik oldalról a szkepticizmus, másik oldalról a dogmatizmus határol (Ricoeur 2001).

A társadalmi jelenségek sűrű leírása és interpretációja

A szövegparadigma és társadalom szövegszerű értelmezését Geertz továbbviszi és kiterjeszti a kultúrára, és egyúttal a társadalmi jelenségekre, viselkedésre, emberi mozzanatokra, melyeket szimbólumok folyamatos egymásra hatásának (szimbolikus interakció) függvényeként értelmez. Tehát a kultúrát és tágabb értelemben a társadalmi világot ezeknek a szimbólumoknak, tulajdonképpen jelentéstartalmaknak a feltárása során lehet elérni. Éppen ezért Geertz elveti a „törvénykereső kísérleti tudomány” ideáját és módszerét, melyet „ritka leírásként” aposztrofál (Geertz 1994: 172). Habár elismeri ennek az értékét és magyarázó képességét, mégis kritikaként fogalmazza meg, hogy mivel az ilyen operacionalizáló, pozitivista tudomány által kínált megoldások számos irányba mutatnak, ennek következtében pedig választani kell azok közül. Ez az eklekticizmus sokkal inkább szitaként funkcionál és ezáltal „elritkítja” az egyébként

számos módon feltárható jelenségek leírását és nem képes a mély jelentéstartalmak, de facto a szimbólumokon keresztül létező kultúra és társadalmi valóság feltárására (Geertz 1994: 170-172, Glózer 2006, Szabó 2004 b).

Ez a gondolatmenet legitimálja a „törvénykeresővel” szemben az „értelmező tudomány” irányába történő tudományelméleti elmozdulást (Geertz 1994: 172). Clifford Geertz ezzel a fordulattal a társadalomtudományokban régóta fellelhető mítoszt igyekezett demisztifikálni, nevezetesen a már korábban említett kutatói semlegesség utópiáját. Ugyanis a társadalmi tudások, viselkedési formák, szimbólumok és közlések empíriáját nem fedezhetjük fel és ismerhetjük meg anélkül, hogy azt bizonyos módon meg ne közelítenénk valamilyen terepen. Ezeket a forrásokat a lejegyzés során már a sajátos „kódjainkkal” látunk el és ugyanígy sajátos (szociológus, antropológus, nyelvész stb.) kódfejtésekkel igyekszünk megérteni és magyarázni: „az értelmezéseknek azon kategóriában kell íródniuk, amelyekben meghatározott csoporthoz tartozó személyek értelmezik élményeiket [...] azonban antropológiai leírások is, mert valójában antropológusoktól származnak.” (Geertz 1994:182). Így természetesen máris involválódott a kutató, ugyanakkor képessé is válik ezáltal a szimbólumoknak, rejtett kontextusoknak, jelentéseknek és tartalmaknak a felfedezésére.

Módszertani megfontolások

A fenti koncepciót alkalmazva teszek kísérletet egy lokális szélsőjobboldali közösség megismerésére. Úgy gondolom, hogy egy zárt, szimbólumoktól és szemiotikai jelölésektől hemzsegő csoport megismeréséhez elsősorban diskurzív úton, a szövegparadigmán keresztül, értelmező társadalomtudományi aspirációkkal juthatok el. Habár más közösségekben kvantitatív adatfelvételek és összehasonlító vizsgálatok készültek (Csepeli et al. 2011), dolgozatomban egy Békés megyei skinhead közösség diskurzusainak megismerésére és megértésére törekszem, illetve ezek szociológiai természetű interpretációjára. Ahogy az elméleti bevezetésben arra többször utaltam, az ún. mély struktúrák feltárására törekszem, ennek megfelelően választottam kvalitatív technikákat. Ennek megfelelően különböző stílusú koncerteket (nemzeti rock és skinhead) látogattam résztvevő megfigyelőként, melyekről terepnaplóban rögzítettem megfigyeléseimet az ott lévők ruházatáról, koncert közbeni gesztikulációjáról, maszkulinitásról, illetve amennyire a közösségbe való integrációm engedte, a csoportdinamikák feltárásáról.

A diskurzusok minél autentikusabb rögzítésére és lehetőség szerint legkevésbé „beavatkozó” utolérésére törekedve a közösség tagjaival narratív életútinterjúkat készítetek. A biográfiai interjúk módszertani sajátosságait szem előtt tartva, hangsúlyozom, hogy az eredményeket legkevésbé sem lehet általánosítani vagy nagyobb populációkra bármilyen szempontból reprezentatívként kezelni. A közösség kevésbé formális, több szubkulturális és politikai közösséghez, illetve szervezethez kapcsolódnak tagjai (Jobbik, Blood & Honour, Werewolf Skins, Fradi szurkolói

közösség, zenekarok, kiadók), ennek köszönhetően sűrű, szövevényes kapcsolatháló jellemzik, ami szintén kizárja a generalizáció lehetőségét, mindazonáltal kellő elemszámú életútinterjúval lehetőség nyílik típusalkotásra. Jelen dolgozatomban, annak pilot study jellegét tekintve, az első és egyben legbővebb (három és fél órás) interjúm keresztül szeretném – a számos potenciális értelmezés mellett – a bevezető célkitűzéseinek megfelelően a szélsőjobboldali narratívából történő ellenségkép konstruálást illusztrálni.

Mindenekelőtt az életútinterjúval kapcsolatosan néhány elméleti és módszertani megfontolást szükséges tisztázni. A hermeneutikai megértéshez igazodva, az elbeszélte élettörténet is egy konstrukció, melyet az elbeszélő maga hoz létre a megélt élettörténetéből egy „elbeszélési szárra fűzve”, mely folyamatosan bővül, kiegészül, módosul és a múltat a jelen perspektívájából rekonstruálja. Mindeközben szelektív folyamat zajlik, hiszen csak az kerülhet az elbeszélésbe, amire az interjúalany emlékszik. Így számos esemény, történet, identitásdarabka már nem megy át az emlékezés szűrőjén és nem áll rendelkezésünkre egy teljesebb megértés érdekében. Következő lépcsőként a megélt élettörténetből az interjú során elbeszélte (rekonstruált) élettörténetet formál az elbeszélő, megosztja azt, ami számára fontos. Esetleg történetet fűz hozzá, kinagyítja, újraértelmezi és egy – a múltban megélt és talán korábban másképp értelmezett – jelenséget egy teljesen új szemantikai köntösbe bújtathat. Ezzel párhuzamosan más élettörténeti epizódokat elhagy, épp csak említés szintjén jelennek meg az interjúban: éppen az ilyen „elejtett” epizodikus darabkákra reflektálva lehetséges a biográfia hermeneutikai körét tovább szőni az utánakérdezés időszakában (Kovács 2006 a, b).

A diskurzusfeltárás kapcsán már utaltam rá, hogy az életútinterjú az egyik olyan módszertani eszköz, mely lehetővé teszi a narratívához minél autentikusabb hozzáférést, miközben az interjúer „amennyire csak módjában áll, rejtőzködik” (Kovács 2006 b). Eközben tudományosan értékelhető produktum születik, mely egy társadalmi jelenségnek, jelen esetben a jobboldali radikalizmusnak egy szubjektív interpretációja és (ön)reflexiója (Kovács 2006 a). Mindazonáltal a személyes emlékezetek organikusan kapcsolódnak a társadalomhoz és gyakorlatilag nem létezik társadalmon kívüli, konvencionális jelrendszer (nyelv) megkerülő, teljesen egyéni emlékezet. Ez Halbwachs szerint legfeljebb az álomban lehetséges, azonban a fizikai térben és időben minden emlékezet „társadalmiasított”. Az emlékek ugyan belépnek az egyén tudatába, ott pedig önálló életet élnek, az egyén pedig szabadon formálja őket, de mindaz, ahogyan emlékszik, társadalmilag meghatározott. Ezeknek az értelmezése az emberek közös szimbolikus rendszerén, a nyelven keresztül történhet meg, ezért szükséges a szövegeknek és beszédeknek a vizsgálata, a „kiejtett szavak egymásutánja” (Halbwachs 1971: 128).

Ellenségkonstrukciós technikák

A további elemzés nem az élettörténeti epizódok teljes körű rekonstruálásán és a szekvenciák listázásán keresztül „szélsőjobboldali életút anatómiájának feltárásának” irányába gravitál. A jobboldali radikalizmus ellenséget létrehozó társadalmi, társas (gemeinschaftlich) diskurzusának interiorizált megjelenését követem nyomon a narratívában. Ugyan létezhet megszálló idegen, aki valamilyen külső tartományból érkezik, mely lehet politikai közösség, nemzeti, etnikai közösség vagy kulturális csoport. Létezhet a „mi” csoportjában is valamilyen idegen, akit felismernek és integrálnak, esetleg eltűrhetik ezt az idegent maguk mellett, de veszélyessé nyilváníthatják az „őket” és ezáltal minősülnek ellenséggé. Ilyen belső ellenséget lehet definiálni egy rendszeren belül, sőt akár önmagát is jelölheti a többségi társadalom, illetve a rendszer ellenségének, ahogyan a kommunizmus hívei önmagukat az „elnyomó, kizsákmányoló rendszer” ellenségeként határozták meg, vagy amiképpen a feminizmus a férfiuralom elnyomásával szemben identifikálja magát. Az ellenséges relációban nem az objektivitás, „jól mérhető, valódi ellenségpotenciál” a mérvadó, hanem a hihetőség (Szabó 2006: 72-73). Ahogy Ricoeur a hipotézis falszifikálásával kapcsolatosan írja az érvényesség számát, azaz mennyire valószínűsíthető egy adott interpretáció, mennyire jelenthet egy csoport veszélyt (Ricoeur 2001). Ezért az ellenséges viszony értelmezésfüggő, ám a nyilvános kimondás által valósággá, objektív tényé lényegül át és az ellenséges „őket” jól láthatóvá teszi, megnevezi, ellenséges egzisztenciát³ és státuszt biztosít számukra (Szabó 2006).

Az átdefiniálás diskurzív technikája során a beszélő az egyébként konvencionális tartalmakat, utolérhető és mindenki által jól látható, tapasztalható jeleket használja fel, ám ezeket önkényesen kezeli: a kisajátítás és az univerzalizáció jellemzi. Egy kisajátított állapotban még nem manifesztálódik szükségszerűen az ellenség, hacsak ki nem sajátítja vele szemben a beszélő az „egyetemes jóhoz való hozzáférést”, melyre joggal kizárólagosan a „mi” csoportja tarthat igényt. Ezzel szemben felmerülhet az exklúzió lehetősége és a kizártak néven nevezése. Az átdefiniáló technika egy könnyen és mindenki számára észlelhető pozícióból indul, ahogy Szabó Márton írja: „talán a leggyakoribb induló állapot a változhatatlan és öröklött szomatikus jegyekhez kötődik: faj, nem, bőrszín, alkat” (Szabó 2006: 74). Emellett hasonló kiindulópontként fungálhat a kultúra, viselkedés, illetve fogyasztás és természetesen az absztraktabb szintű vallási, világnézeti, hitbeli alapon történő distinkció. Az utóbbit is meglehetősen precízen lehet azonosítani a valláshoz köthető ismérvek, jegyek alapján:

³ Az ellenség megnevezésével antagonisztikus nyelvpolitika az ellenség saját „nevétől való megfosztása”. Szabó Márton idézi Reinhart Kosellecktól, amint a belga katonák a flamand katonák nem francia nyelven íródott síremlékeit elpusztították az első világháborút követően. Ugyanígy a dél-tiroli síremlékeket németül nem, hanem kizárólagosan olaszul lehetett felvélni vagy a német nemzeti szocialista diktatúra idején Goebbels kitérőltette az elesett zsidók neveit az emlékművekről. Ez a nyelvi technika azt üzeni, hogy az ellenségként definiált személyeket, csoportokat még a halál irreverzibilitása sem mentheti meg az aktuális hatalom elnyomó, likvidáló, önkényes törekvéseitől, melynek során megfosztják az ellenséget identitásától (Szabó 2006: 83).

„Tehát itt azért tudni kell, mint Magyarországra, folyamatosan olyan zsidók érkeznek a repülőkön, akik mind ez a hithű pajeszos, kaftános, szakállas zsidó. [...] De nekünk, aki hithű zsidó, az nekünk a potenciális ellenségünk, de nemcsak nekünk, hanem mindenkinek, csak nem jönnek rá az emberek. A legjobban az ellenségünk, amit a legelején kezdtem el mondani, hogy nem is feltétlenül még ők, hanem a cionisták.” (36, férfi)

Aki magán viseli a vallás külsődleges, szemmel látható jegyeit (kaftán, pajesz) az már elégséges a különbségtételre, viszont továbbmegy a beszélő az univerzalizáció irányába és felcímkézi „ez a mi potenciális ellenségünk”. Tehát szemben helyezkedik el a két csoport, melynek egyik pólusát már azonosította, s a „veszélyeztetett csoportot” gyakorlatilag „mindenki más”, univerzálisan az „emberiség” képezi. Hasonlóképpen kisajátító nyelvi aktus az ellenségként megjelölt csoporttal szemben a „mi” túláltalánosítása, országos szintre elemelése, míg az „ők” csoportja egy veszélyes, potenciális károkozóként való szerepeltetése:

„Hát figyelj, nyilvánvalóan az, ami ennek az országnak a rákfenéje. Gondolhatunk olyan csoportokra, mondjuk mi, köztudottan nem szeretjük a homoszexuális embereket, mert azok a mi értékrendünkben, illetve a mi életvitelünkbe nem fér bele, semmilyen szinten nem fér bele.” (36, férfi)

A kultúrafogyasztás is többnyire nyilvánvaló és értelmezhető, így alapjául szolgálhat egy átdefiniálási mechanizmusnak. A különbségtétel geneziséét jelentő „kulturális szakadékot” egyik oldalról a kereskedelmi tévéműsorok fémjelzik, melyek összekapcsolódnak egyrészt politikai-ideológiai preferenciákkal, másrészt az intellektuális és kognitív képességekkel. Ezzel szemben a „mi” csoport tagjai már valamilyen magasabb, absztraktabb, a „spirituális megtisztulás szintjén” tartanak:

„Tehát nem lehet mindent lenyomni az emberek, főleg a nemzeti emberke arcán, mert azok már ki vannak tisztulva elvileg. Az már nem liberális [...] Érted, mint aki X-faktort néz, azoknak mindent le lehet az arcán tolni, hát azok kívánják. Azoknak így a gitárt is le tudnánk nyomni a torkán. De a nemzeti oldalon már az az egy millió ember, vagy két millió vagy másfél millió, aki mondjuk ide vallja magát, az már valamilyen szinten tiszta.” (36, férfi)

Egyben el is jutottunk a következő diskurzív technikához, mely az aszimmetrikus megnevezések által teljesíti az ellenségkonstruáló mozzanatot, ehhez pedig ellentétes szemantikai struktúrát, jelzőket, metaforákat használ (Szabó 2006). A „mi” csoportot érvényes és legitim státuszba pozicionálják úgy, hogy önmagukat szimmetrikusan, integratívan és pozitív módon nevezik meg: a megnevezés érvényessé, létezővé és elismertté tesz. Gyakran nem is igényel a polarizált megnevezés különösebb részletezést, hiszen a narratívában implicit már létezik, közös tudásban gyökerezik a csoport legitimitása (van Dijk, 2006):

„És egy ilyen nemzeti kocsmá volt. És csomó jó magyar ember járt oda. És nagyon szerettek és nagyon nagy forgalmú kocsmá volt, mert akkor még ilyen se létezett itt és tök egyedül volt és. És ugye nagyon toponn kellett lennem, hogy minden rendben legyen, mert mindig benne volt a pakliban, hogy engem is be akarnak zárni, és tehát el akarnak lehetetleníteni.” (36, férfi)

„Tehát tudod, a magasabb rezgésszámú emberek azok sokkal többet akarnak az életben tenni, mondjuk én is, hogy művész, van egy ilyen művész lelkem, hogy zenélek, akkor ugye, hogy vezető beosztásban dolgozom, tehát nekem nyilván ez van megadva, hogy nekem tárgyalnom kell, pofáznom kell. Elő tudom magam adni, van elég agyam.” (36, férfi)

Itt a metafizikai-spirituális adottságok (magas rezgésszám) és a biológiai tulajdonságok („van elég agyam”) is összeforrnak. A narratíva szerint a magasabb spirituális állapottal, „rezgésszámmal” és kognitív képességekkel együtt jár a magasabb státusz, illetve ehhez a status quo-hoz tartoznak szimbolikus tőkék és funkciók. Ennek a pozitív önreprezentációnak aszimmetrikus párjaként fellelhető a negatív „ők” reprezentációja is:

„Egy alsó rezgésben sose tudna, mondjuk így beszélni veled. Sose. Mert nincs meg hozzá a megfelelő agya. És ezek az emberek, már a magasabb rezgésszámú embereknél nem, nem kellő partner.” (36, férfi)

Ezek a megnevezési, kijelölő mechanizmusok mindig adott, konkrét szituációban konstruálódnak, ebben a helyzetben lesz érvényessége a narrációnak, a megnevezett és megnevező aszimmetrikus viszonyának. Azért is bír különös hatalmi pozícióval az aszimmetrikus polarizáció, mert a név önmagán túlmutat, nem kevesebb, mint „a megnevezés és megnevezett viszonyának kifejeződései, életlehetőségek terei, a realitás részei” (Szabó 2006: 76). A másikat a „mi” pozíciójából különösebb akadályok nélkül lehet degradálni, sőt ennek a leminősítő folyamatnak valamilyen maximájáig, a demonizálásig vezethet az út, mikor az ellenség a gonosszal együttműködő veszélyforrásként artikulálódik:

„Mert azok a rossz oldalt, a Sátán oldalt szolgálják, a baloldalt szolgálják, a cionizmust, a zsidókat.” (36, férfi)

Habár több diskurzív társadalomtudományi elemzés rámutatott arra, hogy a sejtetés, a szalonképtelen kifejezések tudatos mellőzése olyan technika, mellyel az ellenség fenyegetését és veszélyességét folyamatosan fent lehet tartani. Akár hétköznapi, akár parlamentáris nyelvi-szimbolikus interakciók során előfordulnak rasszista utalások, „kvázi megjelölések”, szimbolikus leírások. Ezt a jelenséget Szabó Márton ahhoz a diskurzív struktúrához hasonlítja, mint amelyet a kommunista diktatúra cenzúrájának megkerülésénél alkalmaztak, azaz direkt és nyílt megnevezések helyett utalásokat, szimbolikus jelöléseket alkalmaztak (Szabó 2006: 77). A rasszista diskurzust a jogi

szabályozások és a konvencionális nyelvhasználat is tiltják és így a foucaultianus gondolatvezetésén haladva, ezzel tulajdonképpen a demokrácia határait jelölik ki. Ennek következtében, aki a „demokratikus diskurzív szintéren” kíván maradni, szükségképpen mellőznie kell a nyíltan rasszista megnyilatkozást (beszédet és szöveget). Ennek megkerülését többen definiálták úgynevezett szimbolikus vagy modern rasszizmusként (van Dijk 1994, Szabó 2006), melynek egyik eleme a manifeszt rasszizmus (és más természetű csoportközi előítéletek) tagadása (Csepeli et al. 2011: 176). Ez a „tárgyilagosságot mímelő és utalásos” diskurzus fellelhető a hétköznapi, de akár közéleti, parlamentáris szövegekben is, ahogy arról Teun van Dijk *Discourse and Inequality*-ban bemutatja a „látszólagos tagadás” (apparent denial), „látszólagos befogadás” (apparent admission) vagy a „szembeállítás” (contrast) szemantikai mechanizmusain keresztül.⁴ Ugyan ez a negációs szemantikai lépés megjelenik a szélsőjobboldali narrációban is:

„Mi sosem zsidóztunk, sosem cigányoztunk, sose daraboltunk fel a szövegeinkben senkit. Megmondtuk mi a szövegeinkben mindent, de azért tök civil és kultúr módon.” (36, férfi)

Mindazonáltal a szélsőjobboldal ellenségkonstrukciója átlépi az előbbieken felvázolt diskurzushatárt és „bemerészkedik a tiltott területre is”, azaz nincs szüksége a rejtelmek, sejtetés és homályos utalás vagy óvatos jelölés technikáira, meglehetősen nyíltan tárja fel, ki és milyen az ellenség:

„A nagy gond az ortodox hithű nagy zsidókkal, akik a mai napig a nagy hagyományőrzők, azok a mai napig goj lányok vérével áldoznak fel egy új lány születését, mint mondjuk Körmenten, amit ráfogtak a Tánczos gyerekre.” (36, férfi)

„Tehát akkoriban itt például Békésen a kisebbség az nagyon tudta a helyét, tehát most minden fényezés nélkül mondhatom, hogy mi, az az 50 gyerek az úgy rendben tartotta az akkori cigány fiatalságot, hogy tudták, hogy hol a helyük. Nagyon sok bunyó volt. baseball ütőkkel járkáltunk, a Bomber dzsekiben mindig be voltak dugva az ütők.” (36, férfi)

A szemantikai oppozíciók technikájában olyan pólusokban definiálják az ellenséget, amely exkluzívan és saját intervallumát tekintve univerzálisan áll szemben a „mi” pólusával. Tehát olyan ellentétpárok ezek, melyek „átfogják és kimerítik a lét azon területét, amelyre vonatkoznak” (Szabó 2006: 78). Az ellentétfogalmak alapvető változásokon mentek keresztül és a 20. századra meglehetősen speciálissá váltak, hiszen utol lehet érni „bennük a letűnt ellenfogalmak struktúráit, mindenekelőtt a

⁴ A „látszólagos tagadás” szemantikai mozzanatát alkalmazó azt mondhatja: „nincs bajom a cigányokkal...”, míg a „látszólagos befogadás” esetén elhangozhat: „természetesen vannak rendes cigányok is, de...”, illetve a szembeállítás során elmondhatja a diskurzus (szöveg és beszéd) létrehozója, hogy „míg mi keményen dolgozunk, ők...” (van Dijk 1994: 26.)

biológia, a kulturális és az eszme alapú ellenségkonstruáló kategóriái szemléleti pozícióit” (Szabó 2006: 79). Tehát az ellenségképek a modern és globalizált világban praktikus maguk is globálissá és határtalanná váltak, éppen ezért egyben üressé is. Tehát ezeket az ellenségkonstrukciókat önkényesen alakítják és alkalmazzák. Ez az önkényes használat jelenik például a nemzeti szocialista diktatúra „árjadiskurzusában”, nevezetesen, hogy ki tartozott a csoportba kizárólagosan a náci vezetők döntésétől függött.⁵ Hasonlóképp a kommunista diskurzusban azt minősítették burzsoának, kizsákmányolónak, aki a pártfunkcionáriusok akartak (Szabó 2006: 80). Talán ez a relativizálás és a „Ki a zsidó?” meghatározásának önkényességét illusztrálja, hogy korábbi empirikus munkákban a nem hithű zsidókat tekintették ellenségnek:

„Nekem a problémám a cionista zsidóval van, és mivel náluk van a pénz és ők működtetik a világot...nekem ezzel a nemzetközi zsidóval van bajom, aki igazándiból nem hithű, és nem feltétlenül a hitében éli meg a zsidóságát, hanem a cselekedeteiben.” (47, férfi, e)⁶

Míg a narratív életútinterjúban éppen a hit megélésének mélységétől, az ortodoxiától teszi függővé a zsidó, mint ellenség veszélyességét. Tehát a hit gyakorlásának mértéke, intenzitása egyben a veszély fokmérője:

„Én számomra, ez tényleg az én meglátásom, a mi berkeinken belül, a hithű zsidó számít a zsidónak.” (36, férfi)

„Grószék akivel jóban vagyok [...] azért a vér nem válik vízzé, de mivel nem gyakorolja a vallását, meg már szerintem az ő szülei se nagyon gyakorolták a vallásukat, ez által ő nem olyan veszélyes. Sőt az ilyen zsidókat, aki zsidó származású, ezeket a hithű zsidók ki is közösítik. Nem feltétlenül vállalnak közösséget, mondjuk ezekkel a zsidókkal, akik nem hitű Júdea vallású zsidók” (36, férfi)

Konklúzió

Felváztam, hogyan lehetséges a társadalmi jelenségeket szövegként értelmezni és milyen módon érvényesíthető a szövegparadigma a társadalomtudományban, illetve hogyan juthat el a kutató mélyebb szemantikai struktúrák feltárásához a megértés és magyarázat dialektikus viszonyának vizsgálatával. A társadalom szimbolikus rendszereken (nyelv) keresztül történő vizsgálata ugyan elhagyja a klasszikus

⁵ Többek között ez az önkényesség áll a következetlen, vallási és származási (biológiai determinizmus) fogalmakat összemosó nürnbergi zsidótörvények hátterében. Ugyan a zsidó vallás alapján definiálta, ki számít zsidónak, mégis „egy árja zsidóvá válhatott, ha áttért a judaizmusra, vagy egy zsidóval házasságot kötött” (Ránki: 1999: 28-29).

⁶ Interjúidézet: Csepeli et al. (2011): Új tekintélyelvűség. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásvizsgálata. Budapest. Aperiion. p. 176.

„törvénykereső tudományosságot”, mindazonáltal mélyebb megismeréshez és megértéshez lehet általa eljutni. A társadalomban a hatalmi viszonyok, status quo és így az idegen, az ellenfél és az ellenség is értelmezés- és kontextus függő kategóriák, melyek diskurzus (szöveg és beszéd) által jönnek létre, tehát nem állandó, objektív fogalmak.

A szélsőjobboldali narratívában számtalan ellenségkonstruáló technika érhető utól, melyek felfedezése leránthatja az ellenségről a veszély leplét, feltárva annak diskurzív és éppen ezért „mindössze” konstruált voltát. Társadalomtudományi relevanciával bírhat megfelelő empirikus készletre építve (narratív életútinterjúk, résztvevő megfigyelések eredményei) olyan rendszerező vizsgálat, mely a különböző szélsőjobboldali irányzatok sajátos önidentifikációs és ellenségkonstrukciós eszköztárát, a társadalmi csoportok „ideológiai négyszögben” történő pozicionálását és a csoportok diskurzív természetét tekinti át. A tudományos relevancia mellett, alkalmazott etikai hozadékkal is szolgálhat az ellenségkonstruálás folyamatának vizsgálata, hiszen „a név identifikáció, ezért benne van az igazolás kényszere. Alternatívát tartalmaz: vezethet a rombolás, de a tolerancia világába is” (Szabó 1998: 11).

Felhasznált irodalom

- Carver, Terrell (2004 [2002]): Diskurzuselemzés és nyelvi fordulat. (Ford. Szegedi Gábor). Politikatudományi Szemle, XIII. évf. 4. sz. pp. 143-148.
- Csepeli Gy., Murányi I., Prazsák G. (2011): Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. Társadalmi csoportok hierarchiájának látásviszonyai. Budapest: Apeiron.
- Ehmann Bea (2002): A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés. Budapest: Új Mandátum.
- Erős Ferenc, Ehmann Bea (2007): Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In: Bögre Zsuzsanna (Szerk.): Élettörténet a társadalomtudományokban. Piliscsaba; Budapest: Loisir Könyvkiadó Kft.
- Foucault, Michel (1988 [1971]): A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: A fantasztikus könyvtár. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft. pp. 50-74.
- Geertz, Clifford (1994): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. (ford. Berényi Gábor). In: uő: Az értelmezés hatalma. Budapest: Századvég Kiadó.
- Glózer Rita (2006): A diskurzuselemzés a társadalomtudományokban. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=831&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Halbwachs, Maurice (1971) Az emlékezet társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. pp. 124-131.
- Kovács Éva (2006 a): Interjú módszerek és technikák. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=835&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Kovács Éva (2006 b): Narratív biográfiai elemzés. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=840&tip=0 (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Krémer Balázs: Giccs-e a politikai korrektség? <http://szuveren.hu/tarsadalom/giccs-e-a-politikai-korrektseg-ha-magyarul-forszirozzak-0> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Ránki Vera (1999): Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus (A befogadás és a kirekesztés politikája). Budapest: Új Mandátum. pp. 25-29.
- Ricoeur, Paul (2001): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés (ford. Szabó Márton). Lettre 42. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/ricoeur.htm> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Szabó Márton (2007): Az ellenség neve (Előszó). In: Szabó Márton (Szerk.): Az ellenség neve. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó. pp. 7-11.
- Szabó Márton (2004 a): A szövegvalóság elve. Paul Ricoeur a hermeneutikai társadalomtudományokról. In: Szabó Márton: A diskurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch02.html> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)

- Szabó Márton (2004 b): Az értelmező társadalomtudomány sajátosságai. In: Szabó Márton: A diskurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diskurziv/ch04s03.html> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Szabó Márton (2006): Kirekesztett idegen: az ellenség nyelvi megkonstruálása. In: Szabó Márton: Politikai idegen. Budapest: L'Harmattan. pp. 71-82.
- Szabó Márton (2007): Ellenfél és Ellenség a Politikában. In Politikatudományi Szemle 2007, XVI. évfolyam 1: pp. 9–22. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2007_1szam/2007_1_szabom.pdf (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Van Dijk, T. A. (1994): Discourse and Inequality. In: *Lenguas Modernas* (Universidad de Chile), 21. pp 19-37. <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse%20and%20inequality.pdf> (utolsó látogatás: 2014. március 23.)
- Van Dijk, T. A. (2000): A kritikai diskurzuselemzés elvei (ford. Kriza Borbála). In: Szabó M., Kiss B., Boda Zs. (Szerk): Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. pp. 442-477.
- Van Dijk, T. A. (2006): Politics, Ideology, and Discourse. In: Keith Brown (Ed): *Encyclopedia of Language and Linguistics*. New York: Elsevier. pp. 728-730.
- Wodak, Ruth & Meyer, Michael (2009): Critical discourse analysis: history, agenda, theory and methodology. In: Wodak, Ruth & Meyer, Michael (Ed.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publications Ltd.